

ΥΜΝΑΓΙΟΛΟΓΟΙ ΠΡΟΛΑΛΗΣΑΝΤΕΣ*

ΥΠΟ
Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

Ἡ ἀπλῆ καὶ σύντομη αὐτὴ ἀνακοίνωση δὲν ἔχει ἄλλο στόχο ἢ σκοπό, παρὰ νὰ σημειώσῃ, στὰ χρονικὰ περιθώρια πού προσφέρει τὸ πρόγραμμα, τὶς ἀγιολογικὲς καὶ ὑμνολογικὲς συμβολές, μὲ βιβλία ἢ μελετήματα, τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν —ἀπὸ τὴν ἰδρυσή του ὡς τὰ σήμερα¹. Θὰ προσπαθῆσω, τὸ κατὰ δύναμη, ν' ἀντιμετωπίσω τὰ π ρ ό σ ω π α καὶ τὰ κ ε ί μ ε ν α πού ἀνήκουν στὸ χῶρο αὐτό, μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὴ σύνεση πού συνιστοῦσε τὸ ἀρχαῖο λόγιο, «μῆτε περιττά, μῆτ' ἐλείποντα, μῆτ' ἐναντία λέγειν». Ἄλλωστε, ὁ κατάλογος τῶν Καθηγητῶν πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Ἀγιολογία ἢ τὴν Ὑμνολογία εἶναι πολὺ μικρός, γιατί μόλις ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ παρόντος αἰῶνος ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ, μὲ δικὴ τῆς Καθηγητῆ, ἡ ἔδρα τῆς Ἀ γ ι ο λ ο γ ί α ς, Ὑ μ ν ο λ ο γ ί α ς καὶ Παλαιογραφίας. Βέβαια, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Πατρολόγων, τῶν Ἱστορικῶν, ἢ καὶ Καθηγητῶν τῶν ἄλλων συγγενῶν θεολογικῶν μαθημάτων δὲν ἔλειψε, κ' ἔχουμε ἀρκετὲς σχετικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ πάντοτε ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὀπτική γωνία, ἢ μ' ἓναν ἄλλο σκοπὸ ἢ χαρακτῆρα, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν καθαρὰ ὑμνολογικὴ ἢ ἀγιολογικὴ πλευρά. Ἐδῶ θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε κ' ἓναν ἀριθμὸ διαπρεπῶν φιλολόγων ἢ βυζαντινολόγων καὶ Καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, πού ἀφιέρωσαν πολὺ χρόνο κι ἐγραψαν σπουδαῖα μελετήματα, ὑμνολογικοῦ ἢ ἀγιολο-

* Ἀνακοίνωση κατὰ τὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις, πού ἔγιναν ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν 150ετηρίδα (1837-1987) ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της, στὴ Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν (Μάιος 1987).

1. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Σχολῆς βρίσκει κανεὶς στὸ βιβλίον τοῦ Δ. Σ. Μ π α λ ἄ ν ο υ, *Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς* [=Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐκατονταετηρὶς 1837-1937. Α' Ἱστορία τῆς Θεολ. Σχολῆς, ὑπὸ Δημ. Σ. Μπαλάνου], Ἀθῆναι 1937, πού ἀποτελεῖ ἐπιρρημένη ἔκδοσις τῆς παλιότερης μελέτης του: «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, 1837-1930)», *Ἐναῖσιμα* ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημ. δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀθῆναι 1931, σελ. 142-186. Ὁλιγοσέλιδο ἱστορικὸ τῆς Σχολῆς δημοσιεύτηκε πρόσφατα καὶ στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολ. Σχολῆς (τ. ΚΔ', ἈΘ. 1979-1980, σελ. 837-847) ὑπὸ Β. Α. Δ ε ν τ ἄ κ η, μὲ τὸν τίτλον «Ἱστορικὰ τινα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου».

γικοῦ χαρακτήρος, ἀλλὰ πού δὲν μποροῦν σήμερα νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ λεπτομερέστερα².

Α'. Ἀγιολογία.

Ἀρχαιότερες καὶ περισσότερες φαίνονται οἱ ἀγιολογικὲς ἐνασχολήσεις τῶν Καθηγητῶν τῆς Σχολῆς μας. Ὁ Ζῆκος Ρώσης ἔγραψε γιὰ τὸν συμπατριώτη του ἅγιο Γεώργιο, τὸ Νεομάρτυρα³. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἰ. Δυοβουνιώτης, κινούμενος περισσότερο ἀπὸ παλαιογραφικὰ ἐνδιαφέροντα, ἐξέδωκε ἀρκετὰ ἀνέκδοτα κείμενα, μὲ σημαντικὰ προλεγόμενά του⁴. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Κασσιανοῦ *Διαλέξεις Πατέρων*, πού δημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες (καὶ σὲ ἀνάτυπο) στὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο»⁵. Πρόκειται γιὰ μετάφραση ἀπ' τὰ λατινικὰ κάποιας ἀνέκδοτης ἐπιτομῆς τοῦ ἔργου *Collationes Patrum* τοῦ Κασσιανοῦ, πού ὁ Δυοβουνιώτης βρῆκε δλοκληρωμένη σὲ χειρόγραφο τοῦ ἰ' αἰῶνος τῆς Μονῆς τῶν Μετεώρων⁶. Εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα καὶ παλαιότερα μοναχικὰ-ἀσκητικὰ κείμενα, μὲ φιλοκαλικὲς τάσεις.

Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ὁ πολυγραφώτατος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός, ἔτρεφε μιὰ ἰδιαίτερη συμπάθεια στ' ἀγιολογικὰ θέματα⁷. Βέβαια, στὰ περισσότερα ἱστορικά του ἔργα, ὑπάρχουν κεφάλαια πού ἐνδιαφέρουν προσωπικότητες ἁγίων ἢ ἀγιολογικὲς ἀντιλήψεις σ' ἓναν τόπο καὶ σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Βγῆκαν, ὅμως, ἀπ' τὸν ὀξυγράφο του κάλαμο καὶ μερικὰ μελετήματα, πού ἀφοροῦν ἄμεσα θέματα

2. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ μνημονεύσει κανεὶς τὸν Ε. Γ. Παντελάκη καὶ τοὺς Καθηγητὰς Ἐμ. Πεζόπουλο, μητροπ. Κορυτσᾶς Εὐλόγιο Κουρίλα, Ν. Β. Γωμαδάκη, Ἀθαν. Δ. Κομίνη, Καρ. Μητσάκη κ.ἄ. Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε ν' ἀναφέρουμε καὶ τοὺς ὑμναγιολοῦντας Καθηγητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης, ὅπως τὸν Παν. Κ. Χρήστου, τὸν Ἰ. Μ. Φουντούλη κ.ἄ.

3. «Λόγος πανηγυρικός εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Νεομάρτυρος Γεωργίου», «Ἱερὸς Σύνδεσμος» 1, 1895, φ. 11, 2-3, φ. 12, 2-3.

4. Βλ. Ἰ. Ν. Καρμίρη, *Ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου*, Ἀθήναι 1946, σελ. 32-51. Πρβλ. τοῦ ἰδίου ἄρθρο στὴ Θ.Η.Ε., τ. 5, Ἀθ. 1964, στ. 237-238. Π. Ι. Μπρατσιώτου, «Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν», «Θεολογία», τ. ΙΘ', 1941-48, σελ. 278.

5. Βλ. τ. ΙΑ', 1913, σ. 51-65, 161-176 καὶ 225-243. Ἀνάτυπο: Ἰωάννου Κασσιανοῦ, *Διαλέξεις Πατέρων*, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα ἐξ ἀρχαίου χειρογράφου, ὑπὸ Κωνστ. Ι. Δυοβουνιώτου, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1913, σσ. 52.

6. Βλ. ἀνάτ., ὅπ. π., σελ. 3-9.

7. Τίς Συγγραφές καὶ τ' ἄλλα δημοσιεύματα τοῦ Χρυσ. Παπαδοπούλου, ὡς τὸ 1930, μᾶς δίνει ὁ φίλος καὶ συνεργάτης του Γρηγ. Παπαμιχαήλ στὰ *Ἐναίσιμα*, Ἀθ. 1931, σελ. 3-23. Πρβλ. καὶ Ι. Χ. Κωνσταντινίδου, ἄρθρο στὴ Θ.Η.Ε., τ. 12, Ἀθ. 1968, στ. 417-420.

καὶ πρόσωπα τῆς Ἀγιολογίας. Τέτοια εἶναι: α) Τὸ «*Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πολυκάρπου*»⁸, β) «*Περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ Μοναχισμοῦ*»⁹, γ) «*Οἱ κάτοχοι τοῦ Σεραπείου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Αἰγύπτῳ*», δ) «*Δύο ἐγγραφα ἐπισήμου ἀνακηρύξεως (κανονισμοῦ) Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*»¹⁰, ὅπου δημοσιεύει δύο ἐγγραφα τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, πού βρῆκε σὲ κώδικα τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων¹¹. Τὰ ἐγγραφα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους θεολόγους τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουκάρεως (Θεόφιλο Κορυδαλλέα καὶ Μελέτιο Συρίγο) καὶ ἀφοροῦν στὴν ἀναγνώριση τοῦ ἁγίου Γερασίμου, «*τοῦ ἐν Ζακύνθῳ λάμπαντος*» καὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, ε) *Οἱ Νεομάρτυρες*¹², μελέτη πού γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1922 ἦταν, παρὰ τὴ σμικρότητά της σὲ ἀριθμὸν σελίδων, πολὺτιμη προσφορὰ γιὰ τὴ σπουδὴ τῶν Νεομαρτύρων, ς) «*Οἱ Μάρτυρες τοῦ ἐπὶ Δεκίου διαγωμοῦ*»¹³, ζ) «*Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*»¹⁴, η) «*Ὁ ὁσιος Μελέτιος ὁ Νέος (1035-1105)*»¹⁵, θ) «*Ὁ ὁσιος Λουκᾶς ὁ Νέος (876-953)*»¹⁶, καὶ ι) «*Ὁ ὁσιος Γεράσιμος ὁ Νέος, ἀσκητῆς Κεφαλληνίας*»¹⁷.

Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Ράλλη¹⁸, πού ἀπὸ τὸ 1916 ἔγινε καθηγητῆς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολή, ἀφήνοντας τὴν ἔδρα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου στὴ Σχολή μας, ἔγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ δύο μελέτες πολὺ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴν Ἀγιολογία. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κ' ἔχει τὸν τίτλο «*Περὶ τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν νομικῶν σχέσεων*»¹⁹, ἐνῶ ἡ δευτέρα «*Περὶ τῆς τῶν ἁγίων ἀνακηρύξεως*», δημοσιεύτηκε στὸν ἐόρτιο τόμο τῆς «Ἐκατονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν»²⁰, καλύπτοντας τὸ εἰδικὸ τμήμα τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου».

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ του

8. «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Α', 1908, 209-230.

9. Ὁπ. π., τ. Ε', 1910, 248-265.

10. «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ» Κύπρου 5, 1915, 397-401.

11. Βλ. κώδ. Ἰβήρων ἀρ. 576, φφ. 203r-204v.

12. Α' ἐκδ., Ἀθῆναι 1922. Β' ἐκδ., Ἀθῆναι 1934 (μὲ πολλὰς ὡς τὰ σήμερα ἐπανεκδόσεις).

13. «Θεολογία» Ε', 1927, 5-18.

14. «Ἐκκλησία» ΙΒ', 1934, 331-335.

15. «Θεολογία» ΙΓ', 1935, 97-125.

16. Ὁπ. π., ΙΓ', 1935, 193-223.

17. Ὁπ. π., ΙΗ', 1940, 7-25.

18. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνου, Ὁπ. π., σελ. 13 καὶ 45.

19. Βλ. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΙΓ', 1938, 30-42.

20. Ἀθῆναι 1938, σελ. 305-316.

έργο για τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ²¹, πού για τὴν ἐποχὴ του ἀνοιξε καινούργιους δρόμους για τὰ πατρολογικά-βυζαντινὰ θέματα, ἔγραψε κ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀρθρῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὰ πού ἔχει ἀφιερῶσει στὸν Μέγαν Ἀντώνιον²², στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸ Θεολόγο²³, στὸ Μέγα Βασίλειο²⁴, στὸν ἅγιο Δημήτριο²⁵ καὶ στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο²⁶.

Τὸν Ἀμίλκα Ἀλιβιζᾶ το ἀπασχολεῖ «*Ἡ ἀναγνώρισις τῶν Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*», σὲ μιὰ ἱστορικο-κανονικὴ μελέτη του, δημοσιευμένη στὴ «Θεολογία»²⁷, ὅπου μὲ ἀντικειμενικότητα τονίζει τὶς διαφορὲς πού ὑφίστανται στὴν πράξη, ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο θέμα, ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ὑπογραμμίζοντας παραλλήλως καὶ τὴν ἐνότητα στὶς ἀντιλήψεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση καὶ τὶς ὀφειλόμενες τιμὲς πρὸς τοὺς Ἀγίους. Στὴ μελέτη αὐτὴ προτείνεται —για πρώτη φορά καθ' ὅσον γνωρίζω— ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ ὄρου «ἀναγνώρισις ἀγίου», ἀντὶ ἄλλων, «ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι τὸν ἤδη παρὰ τῷ Θεῷ ἅγιον ἀναγνώριζει ἡ Ἐκκλησία, καταλλήλως ὀδηγηθεῖσα, καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνώρισις αὐτοῦ καθιστᾶ τοῦτον ἅγιον. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον, οἱ λοιποὶ ὄροι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦνται ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ κανονικῇ γλώσσῃ, ἐφ' ὅσον μάλιστα εἶναι κατὰ μετάφρασιν δάνειοι ἐκ τῆς λατινικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρολογίας»²⁸.

Ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας, ἀνάμεσα στὰ πολλὰ του μελετήματα καὶ ἀρθρα, πού ἀναφέρονται σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς θεολογικοὺς κλάδους, ἔγραψε καὶ ἀγιολογικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ περισσότερο ἐκλαϊκευτικὰ κ' ἐποικοδομητικὰ. Ξεχωρίζουν ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀγίων*²⁹ (μὲ δογματικὸ μᾶλλον περιεχόμενο) καὶ Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας (βίος, δρᾶσις καὶ μαρτύριον), πού, ὅστερ' ἀπὸ σχετικὸ διαγωνισμὸ, βραβεύτηκε κ' ἐκδόθηκε στὴν Πάτρα³⁰.

Ὁ Κωνσταντῖνος Μπόνης, πού εἶχε ἀρχίσει τὴν ἐπιστημονικὴ συγγραφικὴ του δραστηριότητα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἔγραψε μιὰ φιλολογικὴ-ἀγιολογικὴ μελέτη για «*Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα*»³¹. Συχνά, μέσα στὰ πατρολογικά του ἔργα καὶ μελετή-

21. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Πετρούπολις — Ἀλεξάνδρεια, 1911.

22. «Πάνταινος» Δ', 1911, 22-24.

23. Ὁπ. π., Δ', 1911, 36-39.

24. Ὁπ. π., Ε', 1913, 5-10.

25. Ὁπ. π., Ε', 1913, 677-679.

26. Ὁπ. π., Ε', 1913, 52-59.

27. Βλ. τ. ΙΘ', 1941-48, σελ. 18-52.

28. Ὁπ. π., σελ. 52, σημ. 2.

29. Ἀθῆναι 1937.

30. Πάτραι 1956.

31. «Θεολογία» ΙΣΤ', 1938, 355-366.

ματα, βρίσκουμε πολύτιμα για την 'Αγιολογία στοιχεία. 'Ιδιαίτερα πρέπει ν' αναφέρουμε τὰ Προλεγόμενά του στους τόμους 40, 41 και 42 τῆς «Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέρων» τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας³², ὅπου μᾶς δίνει σχεδὸν πλήρη ἀγιολογικά και πατρολογικά στοιχεία τῶν Ἀσκητικῶν συγγραφέων τοῦ δ' αἰῶνος: Ἀντωνίου τοῦ Μεγάλου, Ἀμμωνᾶ, Ἀμμωνος ἢ Ἀμμωνίου, Παχωμίου, Ὠρσισίου, Θεοδώρου Μοναχοῦ, Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου και Μακαρίου τοῦ Ἀλεξανδρέως³³.

Ὁ πρῶτος, ὅμως, Καθηγητῆς τῆς Σχολῆς, πού ἀσχολήθηκε συστηματικά με τὴν ἀγιολογικὴν ἔρευνα και τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς Ἀγιολογίας εἶναι ὁ Ἀ ν δ ρ έ α ς Φ υ τ ρ ά κ η ς³⁴. Ἴσως δὲν εἶναι ὁ χῶρος και ὁ χρόνος ἀρμόδιος, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ μὴ θυμηθῶ ἐδῶ τὸν ἐνθουσιασμό και τὸ ζῆλο, με τὸν ὅποιο ἀρχισε τὰ μαθήματά του ὁ τόσο ζωντανὸς και τόσο συναρπαστικὸς Καθηγητῆς τῆς Ἀγιολογίας μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1950· καθὼς και με πόσην ἀγάπη και ἀμείωτο ἐνδιαφέρον παρακολουθοῦσαμε τὴ διδασκαλία του. Δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολή, ἀν πῶ στὴ συνέχεια, πὼς με τὴν ἴδια ζωτικότητα, τὴν ἀκαταπόνητη, και τὸ ἴδιο νεανικὸ σφροῖγος συνέχισε τὰ μαθήματά του ὡς τὸ τέλος τῆς διδακτικῆς-πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα και μελετήματά του, πού ἀναφέρονται στὸ χῶρο τῆς Ἀγιολογίας, πρέπει νὰ σημειωθοῦν τ' ἀκόλουθα: α) «Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ Μαρτύρων»³⁵. β) «Ἡ πίστις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του»³⁶. Πρόκειται γιὰ τὴ διδακτορικὴ του διατριβή, πού βλέπει με καινούργια ὄραση και ἀπὸ καθαρὰ ἀγιολογικὴ πλευρὰ ἕνα ἀσημεῖον ἀντιλεγόμενον», δηλ. τὴ ζωὴ και τὴν πίστη τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορος και ἀγίου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Μεγάλου Κων/νου. γ) *Τὰ ιδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν*³⁷. Ἡ μελέτη κάνει δαψιλέστατη χρῆση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς, —κυρίως τῶν Βίων τῶν ἀγίων Ἀντω-

32. Τόμοι 40 και 41, Ἀθήναι 1970, τόμ. 42, Ἀθήναι 1971.

33. Οἱ Εἰσαγωγές στὰ ἐπὶ μέρους πρόσωπα-κεφάλαια τῶν τόμων κυκλοφόρησαν και σὲ ἀνάτυπο: Ἀσκητικοὶ Συγγραφεῖς τοῦ Δ' αἰῶνος. Εἰσαγωγή, Ἀθήναι 1970, σσ. 83.

34. Βλ. Β λ α σ ί ο υ Ἰ ω. Φ ε ι δ ᾶ, «Ἀνδρέας Ἰω. Φυτράκης. Βίος-δράσεις-ἔργον», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, ΚΣΤ', Ἀθ. 1984, σσ. θ'-κθ'. Πρβλ. ἄρθρο τοῦ Σ τ υ λ. Γ. Π α π α δ ο π ο ὄ λ ο υ στὴ Θ.Η.Ε., τ. ΙΒ', Ἀθήναι 1968, σσ. 9-11.

35. Βλ. περιοδ. Μυτιλήνης «Ὁ Ποιμὴν» Η', 1940, 158-162, 190-196· Θ', 1941, 11-16 (και σὲ ἀνάτυπο).

36. Ἀθήναι 1945.

37. Ἀθήναι 1945. Ἱεραποστολικὸ ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ πολὺ χρήσιμη μελέτη τοῦ Θεοφιλ. ἐπ. Ἀνδρούσης Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ Γ ι α ν ν ο υ λ ά τ ο υ «Μοναχοὶ και Ἱεραποστολή κατὰ τὸν δ' αἰῶνα», Ἀθήναι 1966 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περιοδ. «Πορευθέντες», με πλούσιο ἀγιολογικὸ ὕλικό).

νίου, Παχωμίου και Μακαρίου—, και προσφέρει μιὰ καθαρὴ καὶ σαφῆ πραγματικὰ εἰκόνα τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ Μοναχισμοῦ, στους κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. δ) «*Παιδαγωγικὰ διδάγματα ἐκ τῶν πατερικῶν Ἀποφθεγμάτων*»³⁸. Εἶναι μιὰ μελέτη μὲ ἀγιολογικὸ περιεχόμενο, ποὺ μπορεῖ νὰ διαφωτίσει τοὺς δασκάλους ἢ τοὺς παιδαγωγούς-ψυχολόγους σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀγωγή τῶν νέων Μοναχῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους καθηγητὰς τῆς ἀγγελτοτόκου Ἐρήμου. ε) *Ταῖς τῶν δακρύων σου ροαῖς* (ὁ κλαυθμὸς τῶν μοναχῶν)³⁹. Πρόκειται γιὰ τὴ διατριβὴ του ἐπὶ ὑψηγεία, στὴν ὁποία, μὲ βάση τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῶν δ' καὶ ε' αἰώνων, ἐρευνᾶται καὶ ἐρμηνεύεται τὸ δάκρυον τῶν Μοναχῶν, οἱ ὅποιοι συνεχίζουν μὲ τὴν ἐσωτερικότητά τους τὴν καινοδιαθηκικὴ παράδοση, καθὼς κ' ἐκείνη τῶν πρώτων αἰώνων τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. ς) «*Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος*»⁴⁰. Πρόκειται γιὰ ἕνα πυκνὸ καὶ σοβαρῶτατο ἀγιολογικὸ κείμενο, ποὺ ἀπετέλεσε —σὲ μιὰ πρώτη μορφή—, καὶ τὸ ἐναρκτήριο ἐπὶ ὑψηγεία μάθημα τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου. Ὑστερ' ἀπὸ μιὰ εἰσαγωγικὴ περιγραφή τοῦ χοροῦ τῶν Μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας, προχωρεῖ ὁ σ. στὴ μετὰ τοὺς διωγμοὺς ἀνθιση τοῦ Μοναχισμοῦ, γιὰ νὰ δώσει στὴ συνέχεια τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ «μαρτύριον τοῦ αἵματος» καὶ τὸ «μαρτύριον τῆς συνειδήσεως», δηλαδὴ ἀνάμεσα στους Μάρτυρες καὶ τοὺς Ὁσίους ἀναχωρητὰς τοῦ χριστιανικοῦ Μοναχισμοῦ. ζ) *Οἱ Μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*⁴¹. Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἀπολογητικοῦ λόγου ὑπὲρ τῶν Μοναχῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ποὺ κατὰ καιροὺς δέχονται διαφορὰς κατηγορίες γιὰ ἐγωκεντρικότητα, ἀπραξία κ.ἄ., ἐνῶ στὴν πραγματικότητα οἱ Μοναχοὶ ἔδρασαν εὐεργετικά, τόσο μὲ τὸ καθαρὰ πνευματικὸ, ὅσο καὶ μὲ τὸ φιλανθρωπικὸ, κοινωνικὸ καὶ διδακτικὸ τους ἔργο. η) *Λείψανα καὶ τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*⁴². Τὸ καλύτερο ἔργο τοῦ ἀγιολόγου Ἄ. Φυτράκη, καὶ ἴσως ἐν' ἀπὸ τὰ καλύτερα ἐλληνικὰ ἐπιστημονικὰ-θεολογικὰ ἔργα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Ἡ κριτικὴ τὸ ὑποδέχτηκε, δικαιολογημένα, μ' ἐνθουσιώδη κ' ἐγκωμιαστικὰ σχόλια, ἐδῶ καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Πρόκειται γιὰ μιὰ «λαμπρὰ ἀγιολογικὴ ἔρευνα», ὅπως τὴν χαρακτήρισε ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλός μας Ἰ. Ν. Καρμίρης⁴³, μὲ τὴν ὁποίαν ἔρχονται στὸ φῶς ὅλες οἱ ἀγιολογικὲς πληροφορίες τῶν σχετικῶν πηγῶν, καὶ συνδέονται κατὰ τὸν ὠραιότερο τρόπο τὰ ἔθιμα καὶ οἱ ἀγιολογικὲς ἀντιλήψεις τῶν τριῶν

38. Ἀθῆναι 1945.

39. Ἀθῆναι 1946.

40. «Θεολογία» ΙΘ', 1941-48, 301-329.

41. «Βιβλιοθήκη Ἀποστολ. Διακονίας», ἀρ. 31, Ἀθῆναι 1950.

42. Ἐν Ἀθήναις, 1955.

43. Βλ. κριτικὴ του στὴ «Θεολογία» ΚΖ', 1956, 171-173.

πρώτων αἰώνων, μὲ κριτικὴ δέξυδέρκεια καὶ ἐρμηνευτικὴν ἱκανότητα. θ) «Αἱ ἀντιδράσεις κατὰ τῆς τιμῆς τῶν Ἁγίων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὰ αἷτια αὐτῆς»⁴⁴. Ὑστερ' ἀπὸ λίγα «Εἰσαγωγικά», ἐρευνῶνται σὲ δυὸ μεγάλα κεφάλαια οἱ ἀντιδράσεις, ποὺ ἔγιναν γνωστὲς στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, κατὰ τῆς τιμῆς τῶν Ἁγίων. Πρῶτα ἐξετάζονται «Οἱ Ἐθνικοὶ πολέμιοι» (παγανισμὸς-εἰδωλολάτρεις) καὶ ὕστερα «Αἱ ἐκ τῆς Χριστιανικῆς αὐλῆς ἀντιδράσεις», δηλ. ἀπὸ μέρους τῶν διαφόρων αἱρέσεων. Ἡ ἐρευνα πάει σὲ βάθος καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν ἀγνοια, τὴν παρεξήγηση καὶ τὴν αἵρεση, σὰν τὰ κυριώτερα αἷτια τῶν σχετικῶν ἀντιδράσεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν ἐμπόδισαν τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ πλήρωμά της νὰ σέβεται καὶ νὰ τιμᾷ τοὺς Ἁγίους της, ποὺ ὁ Χριστὸς ὁ ἴδιος «ἀντιδοξάζει», κἀνοντάς τους κατοικητήρια τῆς χάριτός Του. ι) «Οἱ ἥρωες τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκικῆς δουλείας»⁴⁵. Πρόκειται γιὰ ἓνα περιεκτικώτατο, παρὰ τὴ συντομία του, ἄρθρο, ποὺ μᾶς δίνει, μ' ἓναν τρόπο πνευματικὸ κ' ἐκλαϊκευτικὸ, τίς πιὸ καίριες ἀγιολογικὲς θέσεις γιὰ τὸ νέφος τῶν Νεομαρτύρων. ια) «Ὁ Μοναχικὸς Βίος ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ»⁴⁶. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὁμιλία, στὸν πανηγυρικὸν ἑορτασμὸ γιὰ τὰ 600 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ μὲ τὸν γενικὸ περὶ τοῦ ὀρθοδόξου Μοναχισμοῦ χαρακτήρα της, προετοιμάζε τὸ ἀκροατήριον τῶν φιλαγίων πανηγυριστῶν νὰ παρακολουθήσουν τίς εἰδικὲς κατόπιν ὁμιλίαις, γιὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, τὸν Ἡσυχασμὸ καὶ τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶ⁴⁷. ιβ) «Ἁγιος Νικόλαος ὁ Κυθωνιεύς († 14 Φεβρ. 868)»⁴⁸. Εἶναι μιὰ σύντομη ἀγιολογικὴ μελέτη, γιὰ ἓνα συντοπίτη τοῦ συγγραφέα μας ἅγιο, ποὺ ὑπῆρξε, καὶ σὲ χρόνια κρίσιμα, ἡγούμενος τῆς περιώνυμης Μονῆς τῶν Στουδίου,

44. Βλ. «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν» Γ', 1954-55, 171-215.

45. Περιοδ. Ἰ. Μ. Κίτρος «Ὁρθόδοξος Ἐπιστοασία» Β', 1956, 28-29, 35-36.

46. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» (Θεσσαλονίκης), τ. 43, 1960, 280-295. Ἐπίσης: «Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμῶ τῆς 600ῆς ἐπετελοῦ τοῦ θανάτου τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης» (1359-1959), Θεσ/νίκη 1960, σελ. 273-289.

47. Ἀπὸ τὸν Ἐπίλογον τῆς ὁμιλίας αὐτῆς, κρίνουμε σκόπιμον νὰ μεταφέρουμε ἔδῳ ἓνα μικρὸ ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα: «Ἠκούσθη ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἡ ἀποφίσις, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν εἶναι μοναχικὴ Ἐκκλησία, καὶ ὅτι ὁ ἐφημεριακὸς κληρὸς της, ὅστις καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπῆρξε τὸ ἀξιόλογον ὄργανον τῆς πνευματικῆς της ἐν τῷ κόσμῳ ἀποστολῆς, θὰ ἡδύνατο καὶ σήμερον ν' ἀποτελέσῃ τὸν κατ' ἐξοχὴν παράγοντα διὰ τὴν προαγωγὴν καὶ ἀναγέννησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ζωῆς. Δὲν θὰ πρέπη, ὅμως, νὰ λησμονῆται τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη αὕτη ἡ ἐκκλησιαστικὴ μας ἱστορία καὶ ζωὴ ἔχει τόσον στενωδῶς συνυφανθῆ μετὰ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἔργων τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὥστε ἡ τυχὸν παντελὴς παρακμὴ αὐτοῦ θὰ ἡδύνατο νὰ παραβλάψῃ ἀσφαλῶς τὴν ὄλην πνευματικὴν ὑπόστασιν καὶ ζωὴν αὐτῆς» (βλ. «Πανηγυρικὸς τόμος ...», ὅπ. π., σελ. 287).

48. Βλ. «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. Γ', Ἀθῆναι 1968, 286-303 (καὶ ἀνάτυπο, Ἀθ. 1968).

στην Κωνσταντινούπολη. Στή μελέτη δίνονται, βάσει τῶν πηγῶν, τὰ βιογραφικά τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Κυδωνιέως, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν εἰκονομαχικῶν καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων, γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ προσώπου καὶ τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς τοῦ ἡρωικοῦ ἡγουμένου Νικολάου.

Μαθητῆς καὶ συνεργάτης ἀργότερα τοῦ Ἀνδρέα Φυτράκη, ὁ πατρολόγος Σ τ υ λ ι α ν ὸ ς Π α π α δ ὀ π ο υ λ ο ς ἀφιέρωσε λίγες μελέτες του καὶ σὲ ἀγιολογικά θέματα. Ἐνδεικτικὰ μπορούμε ν' ἀναφέρουμε τὰ «*Προβλήματα τοῦ ἀρχαίου Μοναχισμοῦ*»⁴⁹, ὅπου συζητεῖ θέσεις καὶ ἀπόψεις τοῦ Α. Festugière⁵⁰, καὶ τὸ βιβλίο του *Οἱ Νεομάρτυρες καὶ τὸ δοῦλον Γένος*⁵¹, σὸ ὁποῖο τοποθετεῖ μὲ συντομία καὶ σαφήνεια τὰ σχετικά μὲ τοὺς Νεομάρτυρες θέματα, δίνοντας κ' ἓνα μικρὸ ἀνθολόγιο-συναξαριστὴ Νεομαρτύρων⁵².

Στὴν ἀγιολογία ἔχει ἀφιέρωσε ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν του καὶ ὁ Δ η μ . Β . Γ ὄ ν η ς, ὁ ὁποῖος ἀνοιξε τὸ συγγραφικὸ του στάδιο μὲ τὴ λαμπρὴ διδακτορικὴ διατριβή του γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Κάλλιστον Α', ποῦ ἔγινε δεκτὴ εὐμενέστατα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ξένη κριτικὴ⁵³. Ὁ Δημ. Β. Γόνης, ποῦ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν εὐσυνειδησία στὶς ἐπιστημονικὲς του ἔρευνες, ἔχει ἀφοσιωθεῖ στὴν ἔρευνα τῶν σχετικῶν μὲ τὶς σλαβικὲς ἐκκλησίαις προσώπων-θεμάτων-προβλημάτων καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους Ἕλληνες ἐπιστήμονες ποῦ κινοῦνται μὲ ἀνεση καὶ κριτικὴ γνώση στὸν δύσκολο —ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς— αὐτὸ χῶρο. Ἀναφέρουμ' ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς-ἀγιολογικὲς ἐργασίες του. α) *Γεράσιμος Σιναΐτης, ὁ ἐξ Ἐδρίπου ἱεραπόστολος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*⁵⁴. Πρόκειται γιὰ μελέτη ποῦ στηρίζεται στὶς φιλολογικὲς καὶ ἱστορικὲς πηγές καὶ μᾶς παρουσιάζει τὴ μορφή τοῦ ἡσυχαστοῦ ἁγ. Γερασίμου, ποῦ ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Σιναΐτου καὶ διδάσκαλος τοῦ ἁγ. Ἰσιδώρου, πατριάρχου Κων/πόλεως. β) «*Ὁ Θεοδόσιος Φουδούλης καὶ ὁ ἱατρὸς*

49. Ἀθῆναι 1969, σελ. 50 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν «Κληρονομία», τ. 2, 1970).

50. Κυρίως τὸ τεῦχος «*Culture et Sainteté*» (Paris 1961), ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴ σειρά *Les moines d'Orient* (τ. I-IV, Paris 1961-1965).

51. «Ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδόσεις Ἑθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος» (ἀριθ. 16), μετὰ προλόγου τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου, Ἀθῆναι 1974.

52. Ὁπ. π., σελ. 97-173. Μιὰ πλατύτερη ἀνθολογία «*Κειμένων Νέου Ἑλληνισμοῦ*», ὅπου περιέχονται καὶ κείμενα γιὰ τοὺς Νεομάρτυρες, μᾶς ἔδωκε ὁ Κωνσταντῖνος Σκοῦτέρης, σὲ τόμο τῆς ἴδιας σειρᾶς (βλ. ἀριθ. 3, Ἀθῆναι 1971, σσ. 187).

53. Δημ. Β. Γόνης, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 378+πίνακες Α'—ΜΣΤ'. Πρβλ. καὶ τὴν κατοπινὴ μελέτη του: Carigradskijat patriarch Kalist I i «Učitelnoto evangelie», ἐν «*Palaeobulgarica Starobalgaristica*» VI (1982), 2, σσ. 41-55.

54. «Θεολογία» ΝΓ', 1982, 1119-1142.

Συρόπουλος εις τὸ Ἑγκώμιον εις τὸν ὅσιον Εὐθύμιον Τυρνόβου (περὶ τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα τῆς διηγήσεως)»⁵⁵. γ) «Νεοελληνικαὶ μεταφράσεις-διασκευαὶ τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Νέου, τοῦ ἐν Λευκοπόλει, συνταχθέντος ὑπὸ Γρηγορίου Τσάμπλακ»⁵⁶. δ) «Καλλινίκου Γ', Μαρτύριον Ἰωάννου τοῦ Νέου, τοῦ ἐν Λευκοπόλει», ὅπου δημοσιεύεται ὁ Βίος τοῦ ἁγ. Ἰωάννου στὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ σλαβωνικά, ὕστερ' ἀπὸ ὑπερεπαρκῆ φιλολογικὰ-ἱστορικὰ Π ρ ο λ ε γ ὄ μ ε ν α καὶ διευκρινιστικὰ Σ χ ὄ λ ι α⁵⁷. ε) Μελετίου Συρίγου, Μαρτύριον, Ἀκολουθία καὶ Παρακλητικὸς Κανὼν εις τὸν ἁγ. Ἰωάννην τὸν Νέον, τὸν ἐν Λευκοπόλει⁵⁸. ς) «A commentary on the Encomium to our holy father Euthymius, patriarch of Tirnovo»⁵⁹. ζ) «Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο (1777)»⁶⁰, ὅπου ὁ σ. ἀνοίγει διάλογο μ' ἓναν ἄλλο ἐρευνητὴ τοῦ ἁγ. Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ⁶¹, τοῦ ὁποῦ τὴ μελέτη καὶ τὶς θέσεις σχολιάζει ἐκτενῶς. η) «Ἡ καταγωγή τοῦ ἁγ. Κυρίλλου καὶ ἡ ἀπάντησή του γι' αὐτὴ στὸ δεῖπνο τοῦ Χαζάρου Χαγάνου»⁶², ὅπου ἔχουμε μιὰ σύντομη ἀλλὰ ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση στοὺς βουλγάρους ἐπιστήμονες, ποὺ ἐπιμένουν στὴ βουλγαρικὴ καταγωγὴ τοῦ ἁγ. Κυρίλλου, φωτιστοῦ τῶν Σλάβων.

*

Β'. Ὑ μ ν ο λ ο γ ί α.

Στὸ χῶρο τῆς Ὑ μ ν ο λ ο γ ί α ς πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε, πὼς εἴμαστε κάπως φτωχότεροι. Ἄν ἐξαίρεσει κανεὶς τὰ ἔργα τῶν Τρεμπέλα καὶ Φυτράκη, τ' ἄλλα εἶναι, κατὰ τὸ πλεῖστον, μελετήματα καὶ ἔρευνες ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, πάνω σὲ ὑμνολογικὸ ὕλικό. Ἴσως, γιὰ τὴν δὲν ὑπῆρχε (πρὶν ἀπ' τὸ 1950) ἡ ἔδρα τῆς Ὑμνολογίας, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα κίνητρο δικαιολογημένα: Ἴσως γιὰ τὴν ἀνάλογα θέματα καλύπτονται ἀπὸ τὴν Πατρολογία καὶ

55. Εἰσήγηση στὸ Γ' Διεθνὲς Συμπόσιο «Γραμματειακὴ Σχολὴ τοῦ Τυρνόβου», 12-15 Νοεμβρίου 1980. Βλ. τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἐν «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», τ. ΞΒ'-ΞΔ' (1980-1982), Ἀλεξάνδρεια 1982, σελ. 283-309.

56. Βλ. τὸ ἑλληνικὸ κείμενο (ἡ Εἰσήγηση ἔγινε στὴ Σόφια, στὴ βουλγαρικὴ γλῶσσα), ἐν «Θεολογία» ΝΓ', 1982, 227-249.

57. Βλ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. ΚΣΤ', Ἀθῆναι 1984 (ἀνάτ.), σσ. 43.

58. Ἀθῆναι 1984, σσ. 150.

59. «Cyrillomethodianum, VIII-IX, Thessaloniki 1984-1985, σσ. 215-225.

60. «Θεολογία» ΝΖ', 1986, σσ. 532-548.

61. Πρόκειται γιὰ τὸν Γ. Γ. Ἀλίσσανδράτο καὶ τὴ μελέτη του «Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς στὴν Κεφαλονιά καὶ στὴ Ζάκυνθο (1777)». Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ ἐνὸς ἀκροατῆ του. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ», Ἀθῆναι 1982, σσ. 88.

62. Ἀνάτ. ἀπὸ τὸν τόμο «Πρακτικὰ Συνεδρίου — Ἑορταστικαὶ ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν ἁγίων ἀυταδέλφων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῶν Θεσσαλονικέων, φωτιστῶν τῶν Σλάβων (10-15 Μαΐου 1985), Θεσ/νίκη 1986, σσ. 217-251.

Λειτουργική ἴσως καὶ γιὰ τὴν ἐθεωρεῖτο ὑπόθεση τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, μὲ κάπως μουδιασμένα καὶ διστακτικὰ βήματα, ἔχει ἀρχίσει ἡ ἔρευνα καὶ στὸ χῶρο αὐτό, τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἄς ξεκινήσουμε, ὅμως, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας.

Ὁ Ἀμίλκας Ἀλιβιζᾶτος, στὸ ἄρθρο του «Τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ λειτουργικά βιβλία»⁶³, ἀναλύει τὴν ἀνάγκη τριπλῆς ἐξετάσεως, ἐρεύνης καὶ διορθώσεων τῶν ὑμολογικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας μας, δηλ. ἐπιστημονικῆς, πρακτικῆς καὶ αἰσθητικῆς, γιὰ νὰ μὴν κατηγοροῦν οἱ ξένοι τὴν Ἐκκλησία μας, ὅτι «ἔχει πετροποιηθῆ, καὶ μεταβληθῆ εἰς μίαν ἐξωτερικὴν μηχανικὴν λατρείαν»⁶⁴.

Ἐλάχιστα καὶ ἴσως ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας θεωροῦνται ὅσα γράφει ὁ Δυοβουνιώτης γιὰ τὴν ὑμνογραφία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, στὴν ὑψηγεσία του⁶⁵.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, πού εἶχε κλίσση πρὸς τὴ λογοτεχνία καὶ εἶχε μεταφράσει καὶ ρώσους λογοτέχνες, δημοσίευσε στὸν «Πάνταινον»: α) «Σύντομον ἐξήγησιν τῶν καταβασίων τοῦ ἱαμβικοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων»⁶⁶ καὶ β) «Σύντομον ἐξήγησιν τῶν καταβασίων τῆς ἑορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς»⁶⁷.

Ὁ Ἰωάννης Καρμίρης, πολλές φορές —γιὰ τὶς δογματικὲς μελέτες του— καταφεύγει στὴν ὑμνογραφικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἐχει γράψει ὅμως καὶ δυὸ μεγάλα ἄρθρα, πού ἐγὼ θὰ τὰ θεωροῦσα ὑμολογικά. Τὸ πρῶτο, «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, κορυφαῖος ὑμνογράφος καὶ μελωδὸς τῆς Ἐκκλησίας (ἐπὶ τῇ 1200ῃ ἐπετείῳ τοῦ θανάτου του)»⁶⁸ καὶ τὸ δεύτερο, «Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Ἐλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας»⁶⁹. Στὸ δεύτερο αὐτό, ἐπανέρχεται σὲ παλαιότερη θέση του, ὡς πρὸς τὶς ἐξαιρέσεις καὶ τὶς ὑπερβολὲς πού συναντοῦμε στὴν ὑμνογραφία, καὶ

63. Βλ. Περιοδ. «Νέα Σιών» ΙΑ', 1911, 486-497. Γιὰ τὸ θέμα τῶν διαφόρων ἐπιτροπῶν-ἀποπειρῶν διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, βλ. Π. Β. Πάσχου, «Λειτουργικῶν κενῶν συμπλήρωσις», «Ἐκκλησία» ΝΗ', 1981, σελ. 408-410.

64. Ὅπ. π., σελ. 494. Ὡς πρὸς τὴν ἀνανέωση καὶ τὸν πλουτισμὸ τῆς ὑμνογραφίας μας, γράφει ὁ ἀείμνηστος Ἀλιβιζᾶτος: «Ἐλλείπουσι, λοιπόν, σήμερον εὐσεβεῖς Ἐπίσκοποι καὶ κληρικοὶ ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ εὐσεβεῖς λαϊκοί, ὅπως συντάξωσι νέας προσευχὰς καὶ νέα ἔσματα, ὅπως δι' ὀλίγων γραμμῶν ἐκδηλώσωσι καὶ μεταδώσωσι τὸ ὑψηλὸν αὐτῶν θρησκευτικὸν αἶσθημα, τὸ ὁποῖον κατέχουσιν ἐν τῇ μετὰ τοῦ θείου κοινωνίᾳ αὐτῶν;...» (ὅπ. π., σ. 494-495).

65. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἸΑΘ. 1903, σελ. 194-195.

66. Βλ. τ. Ι', 1918, 7-11.

67. Ὅπ. π., σελ. 65-69.

68. «Ἐκκλησία» ΚΖ', 1950, σ. 19 ἐξ.

69. Ὅπ. π., τ. ΞΓ', 1986, σελ. 405-411 καὶ 453-460 (καὶ σὲ ἀνάτυπο, σελ. 62).

προσθέτει: «Ἐπὶ πλέον, ἐν πλείστοις ὕμνοις διαπιστοῦται ἀπόλυτος συμφωνία αὐτῶν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον διδασκαλίαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ ἐκφράζεται, ἔστω καὶ διὰ βραχέων, τόσον ἐπιτυχῶς ἢ δογματικῆ σημασία τῆς Καθόδου, ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ δόγματος, ὥστε οἱ ὕμνοι οὗτοι εἶναι ἀξιοθαύμαστοι οὐ μόνον ἀπὸ ποιητικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δογματικῆς ἐπόψεως»⁷⁰.

Ὁ Κωνσταντῖνος Μπόνης, ἐπίσης, ἀναφέρεται συχνὰ στοὺς βυζαντινοὺς ὕμνογράφους καὶ στὴν ὕμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὡστόσο, τέσσερις ἀπὸ τὶς μελέτες του ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν Ὑμνολογία. α) «Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ῥῶδαί εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀγίου Παύλου τοῦ Ἀποστόλου»⁷¹. β) («Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις καὶ ὁ ποιητὴς τῶν Παθῶν Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων»)⁷², ὅπου μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: «Ἄλλ' ἔνθα τὸ λογοτεχνικὸν τάλαντον καὶ ἡ αἰσθητικὴ διατύπωσις τῶν ἰδεῶν τοῦ Σωφρονίου ἐν ὄλῃ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῶν ἐμφανίζονται εἶναι ἡ Ποίησις καὶ ἡ Ὑμνογραφία αὐτοῦ. Ὁ Σωφρόνιος εἶναι πρὸ παντὸς ποιητῆς. Ἡ ποιητικὴ χάρις καὶ ἡ ρυθμικὴ διατύπωσις ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὰ πεζὰ αὐτοῦ ἔργα, τὰ ὅποια ἀπηχοῦν τόνον καὶ ρυθμὸν ποιητικῆς δυνάμεως, ἀρμονίας καὶ χάριτος»⁷³. γ) «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὡς ποιητῆς»⁷⁴, ὅπου ξαναβρίσκει ἓνα πρόσωπο καὶ θέμα τόσο ἀγαπημένο, ὅπως μᾶς δείχνουν παλιότερες ἔρευνες καὶ μελέτες του. δ) («Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ἐδχαΐτων, Ὁ Κανὼν εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας καὶ ἡ δογματικὴ τούτου σημασία»), ὅπου γίνεται φιλολογικῆ-λογοτεχνικὴ καὶ θεολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ Κανόνος καί, σ' ἐπίμετρο, δημοσιεύεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κανὼν τοῦ Ἰωάννου Ἐδχαΐτων στοὺς Τρεῖς μεγάλους Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ προστάτες τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων.

Ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας καὶ ὁ Ἀνδρέας Φυτράκης, ὅπως ἤδη σημειώσαμε πρὶν λίγο, εἶναι οἱ δύο Καθηγηταὶ τῆς Σχολῆς μας ποὺ ἀσχολήθηκαν εἰδικώτερα μὲ τὴν Ὑμνολογία. Ὁ πρῶτος ἐδίδαξε, γι' ἀρκετὰ χρόνια, κατ' ἀνάθεσιν, τὸ μάθημα, ὥσπου ν' ἀναλάβει τὴν ἔδρα καὶ τὴ διδασκαλία τῶν μαθημάτων τῆς ὁ δεύτερος. Ὁ Τρεμπέλας δὲν ἀρκέστηκε, —ὅπως συνήθως γίνεται,— στὴ διδασκαλία τοῦ «κατ' ἀνάθεσιν» μαθήματος τῆς Ὑμνολογίας, ἀλλὰ συνέγραψε κ' ἓνα ἐγχειρίδιο-ἀνθολόγιο πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν, μὲ τὸν τίτλο Ἐκλογή ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνο-

70. Βλ. ὅπ. π. (ἀνάτ.), σελ. 59.

71. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ πανηγυρικὸ τεῦχος τῆς «Θεολογίας» γιὰ τὴν 1900ῃ ἐπέτειον ἐλευθέρσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἑλλάδα (Ἰ. 1951, σσ. 34).

72. Ἀνάτ. ἐκ τοῦ περιοδ. «Ἐφημέριος», Ἰ. 1968, σσ. 13.

73. Ὅπ. π. (ἀνάτ.), σελ. 10.

74. Βλ. πανηγυρ. τεῦχος 40ετηρίδος περιοδ. Ἰ. Μ. Μυτιλήνης «Ὁ Ποιμὴν», Μυτιλήνη 1977.

γραφίας⁷⁵. Στην «Ἐκλογή» αὐτή, ὅπου προτάσσονται πλούσια καὶ πολὺ σημαντικὰ Προλεγόμενα, θαυμάζει κανεὶς τὴν ἄνεση τοῦ λειτουργιολόγου Τρεμπέλα, μὲ τὴν ὁποία κινεῖται, κρίνει, ἐρμηνεύει, ἀναλύει καὶ βρίσκει τὶς ὀρθὲς γραμμές, στίς γνώμες τῶν βυζαντινολόγων γιὰ τὴ βυζαντινὴ ὕμνογραφία, καὶ γιὰ προβλήματα μέτρου ἢ ρυθμοῦ, πὺ εἶναι χῶρος τόσον ἐπικίνδυνος, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς εἰδικοὺς φιλολόγους. Ἡ ἀνθολόγησις τῶν κειμένων προτιμᾷ ὕμνους λιγώτερο γνωστούς στὸ πολὺ κοινό, γιὰ νὰ δοθεῖ εὐκαιρία γνωριμίας καὶ ἀξιοποιήσεως στὴν ἔρευνα. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι καὶ πέρ' ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα, στὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀνθολογουμένων ὕμνων, ὑπάρχουν εἰσαγωγικά, κριτικὰ ἢ βιογραφικὰ σημειώματα, ὅπου δίνονται τ' ἀπαραίτητα ὕμνολογικὰ στοιχεῖα καὶ ἡ προβληματολογία, ὅταν ὑπάρχει. Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίον, ὅπου γι' ἄρκετὰ ἀκόμη χρόνια θὰ νιώθουμε τὴν ἀνάγκη νὰ προστρέχουμε.

Ὁ πρῶτος ἐπίσημος Καθηγητὴς τῆς ἔδρας, ὅπως ἐλέχθη, εἶναι ὁ Ἄνδρ ε α ς Φ υ τ ρ ά κ η ς, ὁ ὁποῖος —λόγῳ τοῦ τίτλου καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Ἐδρας (Ἄγιολογίας, Ὑμνολογίας καὶ Παλαιογραφίας)— μοίραζε τὸ χρόνο καὶ τὶς ἔρευνές του, κυρίως ἀνάμεσα στὰ δυὸ πρῶτα μαθήματα. Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὰ ἀγιολογικὰ ἔργα του. Ἄς ἰδοῦμε τώρα, μὲ συντομία, καὶ κεῖνα πὺ ἔχουν ὕμνολογικὸν χαρακτήρα. α) «*Τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ ὁ ψαλμὸς, εἰς τοὺς ἄγιους Ἄποστόλους*»⁷⁶. β) «*Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς κατὰ τοὺς ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας*»⁷⁷. γ) «*Οἱ πρὸ τοῦ Ρωμανοῦ χριστιανοὶ ποιηταὶ*»⁷⁸. δ) «*Δημῶδεις ὕμνοι πρὸς τὴν Θεοτόκον*»⁷⁹. ε) «*Τὸ ἰδανικὸν τῆς εἰρήνης εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν*»⁸⁰, ὅπου τὸ καυτὸ θέμα τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου φωτίζεται μὲ ἀριστουργηματικὰ λειτουργικὰ κείμενα. ς) «*Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις κατὰ τὰς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις*»⁸¹. Εἶναι ὁ ἐναρκτήριος λόγος-μάθημα στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου μας (29-2-1956), πλουτισμένος ὕστερα μὲ τὸν ὄπλισμό πολλῶν ὑποσημειώσεων καὶ σχολίων. Ἀπὸ προσωπικὴ πείρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σχόλια καὶ κρίσεις εἰδικῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἔχω σηματοποιήσει τὴ γνώμη πὺ εἶναι τὸ συνοπτικώτερον, —ἀλλὰ πληρέστατον, παρὰ τὴ συντομία του—, ἐγχειρίδιον γιὰ τὴ βυζαντινὴ μας ὕμνογραφία καὶ τὰ προβλήματα τῆς. Μέσα στίς 63 σελίδες του χῶρεσαν, ὕστερ' ἀπὸ σύντομα εἰσαγωγικά, ἓνα κεφάλαιον γιὰ τὴ γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τοῦ χριστιανικοῦ ὕμνου γενικὰ,

75. Α' ἔκδ. (Ἄποστ. Διακονίας), Ἀθῆναι 1949. Β' ἔκδ., ἐπηρεξημένη καὶ βελτιωμένη, Ἄδελφότης Θεολόγων «ὁ Σωτήρ», Ἀθ. 1978.

76. Περιοδ. «Ἀνάπλασις» ΜΗ', 1935, 197-199, 232-235.

77. Περιοδ. «Ὁ Ποιμὴν» Γ', 1935, 216-218.

78. Περιοδ. «Κήρυξ τῆς Ἀληθείας», 1935, σσ. 138-139 καὶ 141-142.

79. Περιοδ. «Ἄγια Σιών» Α', 1937, 76-78.

80. Περιοδ. «Ὁ Ποιμὴν» Ε', 1937, 161-167 καὶ 179-188.

81. Βλ. «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» ΙΑ', 1955-56, 227-285 (καὶ ἀνάτ., Ἀθ. 1957).

ένα δεύτερο κεφάλαιο για τὸ ἔμμετρο λυρικό χριστιανικὸν ἐγκώμιο, δηλ. τὸ «Κοντάκιο», κ' ἕνα τρίτο κεφάλαιο γιὰ τὴ δογματικὴ ποίηση τῶν «Κανόνων». Ὁ πυκνὸς λόγος ἐδῶ γίνεται συχνὰ ἐπιγραμματικός, ἀποσταγματικός θὰ ἔλεγα. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀκρίβειας καὶ τοῦ περιττοῦ κἀνοῦν τὸ κείμενο σχεδὸν ὑποδειγματικό. ζ) «*Ἡ γέννησις τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*»⁸². η) «*Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ*»⁸³. Πρόκειται γιὰ πανηγυρικὴ ὁμιλία στὴ γιορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὅπου ἡμῶς ἐξετάζεται πολυεδρικὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο —κυρίως τὸ ποιητικὸ— τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, καθὼς καὶ ὁ ρόλος τῆς ποιήσεώς του στὴ διαμόρφωσι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὕμνογραφίας. θ) «*Ἡ μορφωτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ὕμνολογίας*»⁸⁴, ὅπου ὑπογραμμίζεται ἡ μορφωτικὴ ἀξία τῶν λειτουργικῶν μας κειμένων καὶ ἡ συμβολὴ τους στὸ ὅλο ἔργο τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων μας στὰ σχολεῖα Μ. Ἐκπαιδεύσεως. ι) «*Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν*»⁸⁵. Ἐδῶ ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἢ τῆς συγχύσεως ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἰωσήφ τοῦ ὕμνογράφου, ἀπὸ τὴ Σικελία (†3 Ἀπριλίου 886) καὶ στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ ὁμωνύμου τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Στουδίτου καὶ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (†15 Ἰουλίου 835). Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἐξέτασι τῶν διαφορῶν ἀπόψεων τῶν ἐρευνητῶν, ὁ συγγραφέας μας καταλήγει: «Ὅλοῦν καὶ περισσότερον ἐνισχύεται διὰ πλειόνων καὶ πειστικωτέρων ἐνδείξεων ἢ γνώμη, ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ Τριωδίῳ καὶ Πεντηκοσταρίῳ τριωδίων καὶ κανόνων, ὁ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης οὐδένα ἕτερον ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὕμνων, οἵτινες φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωσήφ, δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ»⁸⁶. ια) «*Μέτρον καὶ μελωδία εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μας ποίησιν*»⁸⁷. Στὴ μελέτη αὕτη ἀναλύονται καὶ περιγράφονται λεπτομερέστερα παλαιότερες θέσεις τοῦ συγγραφέα μας, πάνω στὸ θέμα τοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ μέτρου, καθὼς καὶ τῆς μελωδικῆς ἀποδόσεως τῆς ὕμνογραφίας μας, γιὰ τὴ σύνδεσι τῶν ὁποίων γράφει: «Ἀκριβῶς, αὐτὸς ὁ ἀδιαχώριστος συνδυασμὸς μέτρου καὶ μελωδίας, προσέδιδεν εἰς τὴν τονικὴν ρυθμοποιεῖαν ἀφάνταστον εὐκαμφίαν, παρεῖχε δὲ προσέτι ἀπεριοριστοὺς μετρικὰς καὶ μουσικὰς δυνατότητας εἰς τοὺς ὕμνωδούς, ἵνα ἐκφράσουν, εἰς τὰς ἐλευθέρας συνθέσεις τῶν ἰδιομέλων ὕμνων των, τὰς πάσης

82. «Δελτίον Πανελληνίου Ἐνώσεως Θεολόγων», τ. Ζ', 1964, 71-76.

83. ΕΕΘΣΠΑ, ΙΣΤ', 1968, 569-621 (καὶ ἀνάτ., Ἀθ. 1968).

84. Βλ. «Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου», Ἀθῆναι 1969, 89-103 (καὶ ἀνάτ., Ἀθ. 1969).

85. ΕΕΘΣΠΑ, ΙΖ', 1971, 333-357 (καὶ ἀνάτ., Ἀθ. 1970).

86. Ὀπ. π. (ἀνάτ.), σελ. 19-20.

87. «Ἐκκλησία» Ξ', 1983, 596-599· ΞΑ', 1984, 29-30 καὶ 64-71 (καὶ ἀνάτ., Ἀθῆναι 1984).

μορφῆς ἐμπνεύσεις των καὶ νὰ δημιουργήσουν τὸν πολύμορφον πλοῦτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ποιήσεως»⁸⁸.

Ἐκ τούτων ἄλλους Καθηγητάς, πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ὕμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας σὲ κάποιες ἐργασίες τους, πρέπει ὅπωςδήποτε ν' ἀναφερθοῦν, πρῶτα ὁ **Εὐάγγελος Θεοδώρου**, ὁ ὁποῖος ἔσκαψε μ' ἕνα δικό του, πρωτότυπο τρόπο, μέσα στὸν πλούσιον ἀγρό, τὸν τόσο κατανυκτικό, τῆς ὕμνογραφίας τοῦ Τριωδίου μας καὶ μᾶς ἔδωκε τὸ σπουδαιότατο ἔργο του *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*⁸⁹, ὅπου τὸ ὀρθόδοξο Τριώδιο μᾶς προσφέρεται σὲ διαστάσεις ἐντελῶς νέες, φωτίζοντας, μὲ τὸ ἱλαρό του φῶς καὶ τὴ φιλοσοφικὴ διάθεση τοῦ συγγραφέα μας, πολλὰ ἀπὸ τὰ πνευματικὰ καὶ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ἀξίες καὶ ιδεώδη τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου του.

Ὁ **Ἀνδρέας Θεοδώρου** ἔχει τελευταῖα πλουτίσει τὴ σχετικὴ μὲ τὴν ὕμνογραφία μας βιβλιογραφία. α) Τὸ πρῶτο σχετικὸ βιβλίο του εἶναι *Τὸ χαροποιὸν πένθος τῆς Ἐκκλησίας* (σχόλια στὴν ἀγία καὶ μεγάλη ἑβδομάδα)⁹⁰, ὅπου μὲ βάση τοὺς ὕμνους τοῦ Τριωδίου σχολιάζει κ' ἐμβαθύνει στὰ γεγονότα τῆς Μεγ. Ἑβδομάδος. β) Τὸ ἴδιο κάνει καὶ στὸ ἄλλο ἔργο του *Πάσχα Κυρίου Πάσχα*⁹¹, ὅπου παίρνει ὡς βάση τὸν κανόνα τοῦ Πάσχα, τὸν ὁποῖο σχολιάζει θεολογικά. γ) Συνεχίζοντας, μᾶς δίνει ἕνα τρίτο ἔργο, μὲ τὸν τίτλο *Ἡ Κόρη τῆς Βασιλείας* (σχόλιον θεολογικὸν εἰς τὸν Ἀκάθιστον Ὕμνον)⁹², ὅπου ὑπάρχει καὶ μιὰ πλατεῖα ἀνθολόγησι ἀπὸ ὕμνους ἀφιερωμένους στὴν Παναγία, μὲ σχόλια ἐρμηνευτικά. δ) Σὰν συνέχεια τῆς μελέτης του γιὰ τὸν κανόνα τοῦ Πάσχα, ὁ Ἀνδρέας Θεοδώρου μᾶς δίνει καὶ μιὰ δευτέρη μελέτη του, *«Τὸ ἀναστάσιμον φῶς, χαρὰ τοῦ Κόσμου καὶ τῆς Κτίσεως»*⁹³, ὅπου ἀνθολογεῖ καὶ σχολιάζει μὲ τὸν θεολογικὸ-πνευματικὸν τρόπον τοῦ ἐλεκτούς ὕμνους τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ «Τριωδίου τῶν Ρόδων», ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ παλαιοί.

Ἐρῶ πὼς θὰ ὑπάρξουν κενὰ καὶ παραλείψεις, ἀπὸ δική μου ἀγνοια ἢ κ' ἔλλειψη χρόνου γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ἔρευνα. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἤθελα νὰ κλείσω αὐτὴ τὴ σύντομη ἀνακοίνωσι, πρὶν ἀναφέρω δυὸ ἀκόμη νέους συναδέλφους, οἱ ὁποῖοι καὶ γνωρίζουν καὶ γράφουν γιὰ ὕμνογραφικὰ θέματα.

Ὁ **π. Γεώργιος Μεταλληνός**, ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἱστορικὰ καὶ ἀγιολογικὰ μελετήματά του, μᾶς ἔδωκε καὶ μιὰ μελέτη, μὲ θέμα *«Ἱστορία*

88. Ὁπ. π. (ἀνάτ.), σελ. 15-16.

89. Ἐν Ἀθήναις 1958.

90. Ἀθῆναι (ἐκδ. «Ἀστέρως») 1974.

91. Ἀθ. 1976.

92. Ἀθῆναι, ἐκδ. «Ὁρθοδ. Τύπου», 1977.

93. ΕΕΘΣΠΑ, ΚΓ', 1976, 291-323.

καὶ δόγμα ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς Ὁρθοδοξίας»⁹⁴, ὅπου ἐρευνᾷ, μὲ ζηλευτὴ διεισδυτικότητα, τὸ ἱστορικὸ καὶ δογματικὸ περιεχόμενον τῆς ὕμνογραφίας τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως μᾶς παραδίδεται στὸ «Τριψίδιον».

Ὁ Γρηγόριος Στάθης, παράλληλα μὲ τὶς μουσικολογικὰς του ἐρευνες, μᾶς ἔχει δώσει καὶ ὕμνολογικὰ μελετήματα, βασισμένα κυρίως σὲ ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἢ ἄλλων Βιβλιοθηκῶν. Ἐξεχωρίζει ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ⁹⁵, ποὺ εἶναι ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ στὴ Σχολή μας, καὶ ὅπου μελετᾷ καὶ ἐκδίδει ξεχωριστὰ τὴν τελευταία πρωτότυπη —καὶ πολὺ λίγο γνωστὴ— παραγωγὴ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ὕμνογραφίας, γραμμένης σὲ πολιτικὸ, δεκαπεντασύλλαβο στίχο.

*

Ἐλπίζοντας πὼς θὰ μοῦ δοθεῖ ἄλλοτε ἡ εὐκαιρία νὰ συμπληρώσω καὶ νὰ βελτιώσω τὸ φτωχὸ αὐτὸ σκαρίφημα, ζητῶ συγγνώμη γιὰ τὴ συντομία καὶ τὶς πιθανὲς παραλείψεις, ποῦ, τέτοιες στιγμὲς, εἶναι σχεδὸν ἀναπόφευκτες.

94. Περιοδ. «Κοινωνία» (ἀνάτ.), Ἀθ. 1977.

95. Ἀθῆναι, «Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας» (Μελέται, ἀρ. 1), Ἀθ. 1977.